

Зонь В. В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та інформаційних технологій в освіті НУБіП України (м. Київ)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В СФЕРІ ОСВІТИ

У статті розкриваються сутність та особливості соціальної роботи як невід'ємної складової системи освіти України, основними принципами якої є законність, додержання і захист прав людини та дитини; диференційність, системність, індивідуальний підхід; доступність, конфіденційність у соціальній роботі; відповідальність суб'єктів соціальної роботи за додержання етичних і правових норм, вимог та правил здійснення соціальної роботи; добровільність у прийнятті допомоги. Охарактеризовано методи та організаційні форми соціальної роботи у вищих навчальних закладах

Ключові слова: соціальний працівник, соціально-психологічна служба, методи соціально-педагогічної діяльності, форми соціально-педагогічної діяльності.

В статье раскрываются сущность и особенности социальной работы как неотъемлемой составляющей системы образования Украины, основными принципами которого являются законность, соблюдение и защита прав человека и ребенка; системность, индивидуальный подход; доступность, конфиденциальность в социальной работе; ответственность субъектов социальной работы за соблюдение этических и правовых норм, требований и правил осуществления социальной работы; добровольность в принятии помощи. Охарактеризованы методы и организационные формы социальной работы в высших учебных заведениях

Ключевые слова: социальный работник, социально-психологическая служба, методы социально-педагогической работы, формы социально-педагогической работы.

The article reveals the essence and peculiarities of social work as an integral part of the education system of Ukraine, the basic principles which the rule of law, observance and protection of human rights and child; dyferentsiynist, systematic, individual approach, accessibility, privacy in social work; liability of social work for adherence to ethical and legal norms, requirements and rules of social work, voluntary decision-aid. Characterizes methods and organizational forms of social work in Haier education

Key words: social pedagogue, social work, methods of social and educational activities, forms of social and educational activities.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На сучасному етапі гуманізації всіх сфер соціального життя ще більшої ваги набувають проблеми соціально-педагогічної роботи у сфері освіти. Актуальність зазначених аспектів зумовлена необхідністю опрацювання нових стратегій підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в освітніх закладах, прагненням досягти ідеалу фахівця – соціального працівника, що відповідає вимогам сьогодення, яке характеризується такими негативними явищами, як безпритульність дітей, яким необхідна допомога, вживання молоддю наркотиків, педагогічна неспроможність багатьох молодих сімей до виховання дітей. В умовах входження України до світового освітнього простору, гуманізації та модернізації освіти, відродження культури, мови, традицій українського народу досвід розвитку суспільства дозволяє зазначити, що саме спеціальність соціального працівника в найближчій перспективі стане все більш затребуваною, оскільки покликана комплексно вирішувати соціальні проблеми людини в різних галузях і сферах її життя, незалежно від віку, статі, соціального статусу. Залежно від контингенту, з яким

пов'язана професія соціального працівника, його професійна діяльність розгалужується на багато спеціалізацій. Зокрема, – це сімейний соціальний педагог, соціальний педагог, реабілітолог, дефектолог, муніципальний соціальний педагог, соціальний гувернер і т. ін. Постійне зростання кількості спеціалізацій у сфері діяльності соціальних працівників свідчить, з одного боку, про все більшу увагу суспільства до проблем, з якими зустрічається населення у своєму повсякденному житті, намаганні підтримати й надати їм соціальну допомогу. З іншого, – про усталене урізноманітнення ситуацій, в яких виникає потреба у втручанні й допомозі соціального працівника. У зв'язку з цим особливо гостро постає питання щодо підготовки соціальних працівників до професійної діяльності і, зокрема, збагачення її новими засобами й технологіями соціально-психологічної діяльності та урізноманітнення методів, організаційних форм соціально-педагогічної діяльності у закладах освіти, зокрема в вищих навчальних закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема підготовки соціальних працівників до професійної діяльності, зокрема до соціально-психологічної діяльності у закладах освіти знайшла своє відображення у роботах українських і зарубіжних учених (Абашкіна Н. В. [1], Архипова С. П. [2], Безпалько О. В. [3], Бочарова В. Г. [4], Василькова Т. А. [6], Василькова Ю. В., Віннікова Л. В. [7], Гура О. І. [8], Капська А. Й. [10], Кічук Н. В. [11], Майборода Г. Я., Мацкевич Ю. Р. [13], Міщик Л. І. [14], Овчарова Р. В.).

Доцільно зазначити, що методику і технологію соціально-психологічної діяльності у вищих навчальних закладах розглядали у своїх працях Мардахаєв Л. В. [12], Мудрик А. В. [15], Зверева І. Д. [9], зазначаючи, що соціальний працівник у вищих навчальних закладах (ВНЗ) надає студентам та їхнім батькам такі види соціальних послуг: допомагає в адаптації дітей при вступі до ВНЗ, у переході із одного ступеня навчального закладу до іншого та при випуску з навчального закладу; попереджує конфлікти, які можуть виникнути в студентському колективі; допомагає у вирішенні конфліктних ситуацій на ранній стадії та запобігає розвиткові складніших проблем; допомагає тим, хто навчається у формуванні навичок вирішення та подолання кризових станів; навчає соціальним навичкам; виступає посередником між батьками та колективом науково-педагогічних працівників, спонукає батьків до активної участі в житті навчального закладу, повідомляє адміністрації і педагогічному колективу необхідну інформацію про становище в сім'ях студентів, які потребують соціально-педагогічної підтримки; контролює відвідування студентами навчального закладу, допомагає їм у подоланні причин, що призводять до пропусків занять; попереджує та знижує негативний вплив факторів ризику на дітей тощо.

Так, Зверева І. Д. [9], розкриваючи сутність соціально-психологічної діяльності у вищому навчальному закладі, зазначає, що до посадових обов'язків соціального працівника входять також турбота про дітей, які за певних причин не відвідують ВНЗ; захист прав дітей – представників національних меншин; виявлення дітей, які незаконно залучені до роботи у навчальний час і вирішення питання їхньої освіти; сприяння дітям і батькам в отриманні гарантованих їх пільг; організація різноманітних благодійних акцій.

Соціально-правові аспекти діяльності соціального працівника у системі освіти висвітлюють Дубровіна І. В., Капська А. Й., Пінчук І. М., [10].

У короткому енциклопедичному словникові розкривається сутність соціальної роботи у сфері освіти, зазначається, що у сфері освіти повинні розроблятися як технології стимулювання педагогіки співробітництва, так і нестандартні методики протидії „педагогікам” нищення, нетерпимості й антигуманізму.

Охарактеризовує ВНЗ як інститут соціального виховання та провідний мікрофактор соціалізації дитини Безпалько О. В. [3, с.16], розглядаючи життя студента у ВНЗ як органічну частину та продовження його соціалізації цього процесу. Досить часто процес соціалізації особистості в умовах ВНЗ супроводжується виникненням різноманітних соціально-психологічних проблем в студентському середовищі, особливостей взаємодії студентського та педагогічного колективів, різних труднощів молоді, пов'язаних з усвідомленням та розумінням ними власного „Я” – образу. Все це викликає необхідність організації соціально-педагогічної діяльності з вихованцями ВНЗ, яку має здійснювати кваліфікований спеціаліст.

У зв'язку з цим Нікітіна Л. Е. Зазначає на необхідність виконання соціальним працівником провідних функцій у ВНЗ, зокрема, діагностичної, прогностичної, консультативної, захисної, профілактичної, організаторської [16, с.24-25].

На ґрунті цих функцій виокремлюють провідні напрями професійної діяльності соціального працівника в ВНЗ: вивчення соціально-психологічних особливостей особистості та соціально-педагогічного впливу мікросередовища на вихованців шляхом спостереження, бесід, опитування експертів, інтерв'ювання, тестування, аналізу документів; організація соціально-психологічної взаємодії з особистістю, яка потребує допомоги, що забезпечується підтримкою студентів із проблемних сімей, спонуканням особистості до самореалізації, самостійності; соціально-психологічна допомога та підтримка особистості в кризових ситуаціях; корекція стосунків, способів соціальної дії, посередництво у творчому розвитку особи і групи тощо.

Сучасний ВНЗ, як зазначає Зверева І. Д. [9, с.85], доцільно вважати соціально-педагогічною системою, в якій діяльність

соціального працівника здійснюється як: функціонально-рольова взаємодія з членами педагогічного колективу; професійна взаємодія з фахівцями різних соціальних служб; гармонізація взаємовідносин у педагогічному колективі.

На відміну від звичайного педагога, що працює у ВНЗ, в роботі соціального працівника першорядну роль відіграє не навчальна, а виховна функція, функція соціальної допомоги та захисту.

Заслуговує на увагу розгляд сучасного освітнього процесу через призму антропології Аносовим І. П., який зазначає, що антропологічна орієнтація нової системи освіти зумовлена тенденціями прискороеного розвитку сучасного суспільства; освіту розглядає дослідник як спосіб оволодіння ефективними засобами отримання інформації та набуття навичок самоосвіти.

Доцільно зазначити, що зміст та форми організації народознавчої роботи в ВНЗ та педагогічні умови реалізації функцій змісту освітнього компонента висвітлювала Василенко О. М. [5, с.14-28] зазначаючи, що сучасні тенденції розвитку оновленої України висунули перед ВНЗ низку якісно нових завдань, зокрема, максимальне задоволення потреб та інтересів тих, хто навчається. Формування, розвиток і збереження неповторної індивідуальності особистості як соціальної цінності, що набуває нині особливої актуальності і гостроти.

Отже, актуальність проблеми, її виключно важливе соціально-педагогічне значення, недостатність наукових розробок, спрямованих на її вирішення, дали підстави для обрання теми дослідження.

Формулювання цілей статті.

Визначити та обґрунтувати форми та методи соціальної діяльності у ВНЗ (на прикладі вищих непедагогічних навчальних закладів).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Система освіти України спрямовує свою діяльність на подолання негативних соціальних явищ у педагогічній сфері. На це, зокрема спрямована освіта студентів з обмеженими функціональними можливостями, сиріт, дітей з неблагополучних сімей, освіта в інтернатах, а також позаурочне навчання (гуртки, клуби, секції). Для дітей соціально уразливих категорій населення створена розгалужена мережа інтернатних закладів, у яких утримуються, навчаються, виховуються у комплексі з корекційно-реабілітаційною,

лікувально-оздоровчою роботою діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, хворі діти, діти що потребують корекції фізичного та або розумового розвитку, у тому числі діти, які перебувають у конфлікті із законом.

У системі освіти функціонує 652 інтернатні заклади різних типів, у яких навчаються 125,9 тис. учнів, зокрема: 317 (75,7 тис. учнів) загальноосвітніх шкіл-інтернатів в т.ч. 55 (10,6 тис. учнів) для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; 62 (14,2 тис. учнів) загальноосвітніх санаторних шкіл-інтернатів; 14 шкіл та училищ (467 вихованців) соціальної реабілітації; 387 (50,3 тис. учнів) загальноосвітніх навчальних закладів (школи, школи-інтернати) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, з яких для розумово відсталих – 226 (29,2 тис. учнів), для сліпих – 6 (0,8 тис. учнів), для дітей зі зниженим зором – 29 (4,2 тис. учнів), для глухих – 30 (2,9 тис. учнів), для дітей зі зниженим слухом – 26 (3,0 тис. учнів), для дітей з порушенням опорно-рухового апарату – 20 (2,3 тис. учнів), для дітей з тяжким порушенням мовлення – 17 (3,1 тис. учнів), для дітей, які потребують інтенсивної педагогічної корекції – 33 (4,7 тис. учнів).

Крім того, в системі Міністерства освіти і науки України функціонує 114 дитячих будинків, в яких утримується 6,1 тис. дітей дошкільного та шкільного віку. Удосконалюється мережа загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Напрацьовано досвід роботи закладів нового типу: спеціальні гімназії-інтернати, навчально-виховні комплекси, навчально-реабілітаційні центри, спеціалізовані класи для обдарованих дітей-інвалідів. Після закінчення середніх навчальних закладів такі діти приходять до ВНЗ, в яких працівники соціально-психологічних служб покликані створити для них відповідні умови для життєдіяльності.

Загальна мета соціально-педагогічної діяльності полягає у створенні оптимальних умов соціалізації особистості. Подальша конкретизація цієї мети відбувається у завданнях: збереження та зміцнення фізичного, психічного, соціального здоров'я особистості; створення сприятливих умов у мікро соціумі для розвитку здібностей та реалізації можливостей особистості; надання комплексної соціально-психолого-

педагогічної допомоги та підтримки; попередження та локалізація негативних впливів соціального середовища на особистість [3, с.13].

Досягнення мети, виконання завдань і реалізація змісту соціально-психологічної діяльності здійснюється за допомогою сукупності методів, прийомів, засобів та форм, які є складовими різноманітних технологій діяльності соціального працівника. Якщо метод виступає шляхом, способом досягнення мети і вирішення завдання, то форма виступає способом організації змісту роботи, сполучення певних її функцій. Завдяки формам, методи наповнюються конкретним змістом.

В літературі з проблем соціальної діяльності достатньо типовим є підхід до класифікації методів та форм соціальної роботи залежно від позиції взаємодії соціального працівника і клієнта. Вирішення провідних завдань соціальної роботи безпосередньо пов'язано із необхідністю *організації взаємодії соціального працівника і клієнта*, при цьому соціально-психологічні механізми, що закладені в основу цієї взаємодії будуть суттєво розрізнятися залежно від того, хто буде виступати клієнтом: індивід, група чи община. Відповідно йдеться про методи та форми індивідуальної, групової роботи та масової роботи.

Міщик Л. І. [14, с.26-35] розглядаючи проблеми підготовки соціального працівника до роботи у ВНЗ, зазначає на необхідність володіння соціальним працівником сукупністю професійно-ціннісних орієнтацій та моральними основами соціально-педагогічної діяльності, педагогічною культурою та майстерністю соціально-педагогічної взаємодії.

Цікавим і ґрунтовним, на нашу думку, є дослідження процесу формування виховних вмінь у майбутнього соціального працівника Брус С. М. та розкриття сутності соціально-педагогічної діяльності у сільській місцевості Лапою О. В.

Значна кількість дітей з так званою „навчальною дезадаптацією”, тобто невмінням пристосуватися до системи освіти у ВНЗ (що може проявлятися у низькій успішності, негативній дисципліні, розладі взаємовідносин з дорослими, однолітками).

Зверева І. Д. в книзі „Соціальна робота в Україні” зазначає, що метод у соціальній роботі виконує провідну роль, оскільки, з одного боку він виступає як спосіб, шлях пізнання і застосування знань, що вироблені

в науках про життєдіяльність людини і соціальній практиці, а з іншого боку, як конкретна дія, що сприяє якісній зміні об'єкта (суб'єкта) [9, с.73].

Цей термін „метод соціальної діяльності” перегукується з терміном, запропонованим новосибірськими вченими Ромм Н. В., Ромм Т. А. в праці „Теория социальной работы”. Вони розглядають метод як спосіб раціонального дослідження і перетворення дійсності, найкоротший шлях досягнення мети.

Овчарова Р. В. в класифікації методів роботи, що використовуються в соціально-педагогічній практиці, пропонує певні класифікаційні ознаки для методів соціальної діяльності і визначає методи соціальної діагностики, соціальної профілактики, соціального контролю, соціальної реабілітації, соціально-економічні та організаційно-розпоряджувальні методи [17, с.274].

Капська А. Й. в праці „Соціальна педагогіка” розглядає форми соціальної діяльності, під якими розуміють як одиничні заходи, так і довготривалі програми соціальної діяльності [10, с.48].

Безпалько В. О., зупиняючись на соціально-педагогічному аспекті характеристики форм роботи, визначає їх як варіанти позитивної активності людей, що спрямовані на вирішення соціально-педагогічних завдань [3, с.39].

Дубровіна І. В. в „Рабочей книге школьного психолога” розглядає психологічну корекцію дітей та підлітків і вважає, що вона найбільш ефективно реалізується в групових формах роботи. Проте важливість групових форм не виключає можливості в багатьох випадках необхідності проведення індивідуальної роботи з окремими дітьми і, звичайно, не знімає принципу індивідуального підходу до кожного підлітка в процесі навчання.

В праці „Соціальна педагогіка” Капська А. Й. зазначає, що особливого значення для реалізації програми індивідуальної роботи з студентами має вміння вихователя знайти, побачити, відчутти домінують у складній системі життєвих планів та інтересів особистості. Такою домінують може бути її бажання досягти якихось результатів, знайти себе, своє місце, улюблену справу тощо. Якщо така домінують відсутня, педагогу доцільно створити її у процесі індивідуальної роботи, навчити вихованця критично оцінювати свої можливості, побачити власні недоліки, викликати нові позитивні інтереси.

Це може надати педагогові суттєвої допомоги у зламі старих негативних і вихованні нових позитивних якостей особистості [10, с.251].

В праці „Соціальна педагогіка” Капська А. Й. вважає одним із основних критеріїв навчального процесу те, наскільки атмосфера ВНЗ є доброзичливою до всіх людей. Таке може бути за умови, коли у ВНЗ складаються комфортні, здорові та безпечні умови, в якій все концентрується навколо прав студентів, де педагоги демонструють повагу до прав тих, хто навчається, і де студенти розуміють, що освіта потрібна не тільки для їх життя, але й надає їм задоволення [10, с.242].

Висновки з даного дослідження.

Отже, соціальному працівнику доцільно враховувати важливість побудови педагогічного процесу, особливості керівництва діяльністю студента, організацію самовиховання особистості шляхом здійснення самостійних і відповідальних вчинків. Соціальний працівник зобов'язаний допомогти студенту пройти шлях морального й соціального розвитку. І саме тому потрібно враховувати особливості особистості, вчасно використовувати методи та форми соціально-педагогічної роботи з ними. Соціальна робота з дітьми та молоддю у сфері освіти – це діяльність уповноважених освітніх органів, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб у ході навчання на виховання.

Однією з важливих умов успішної соціальної профілактики особистої тривожності та страхів у студентів, наприклад, 1-х курсів є високий рівень підготовки майбутніх соціальних працівників. Така підготовка повинна включати в себе підхід до соціальної профілактики як системного виду діяльності соціального педагога освіти. Це уможливить попередження розладів у розвитку молоді людини, а також забезпечить створення умов для зміцнення психологічного здоров'я студентів.

Соціальна профілактика особистої тривожності та страхів у студентів є, пріоритетним завданням та невід'ємною

складовою у роботі соціально-психологічного працівника. Без організації належної соціально-профілактичної діяльності важко досягти ефективного результату щодо подолання особистої тривожності і страхів у студентів 1-х курсів.

Упровадження профілактичної соціальної терапії у сьогодення сучасної вищої школи – це одне із найважливіших завдань професійної діяльності соціального працівника освітянської галузі.

Експериментально встановлено, що усвідомлення батьками їхньої значущості у подоланні особистої тривожності та страхів у студентів, зміна стилю комунікації батьків із дитиною, що відбулося завдяки залученню батьків до соціально-корекційної роботи, сприяє зниженню інтенсивності прояву особистої тривожності та страхів у студентів.

За результатами дослідження інтенсивність прояву особиста тривожності та страхів у студентів зменшилась в середньому на 10 - 15% після проведеної сімейної психотерапії з батьками тих, хто навчається, у яких виявлено особисті страхи та тривожність. Результати роботи із сім'ями дозволяють рекомендувати впровадження розробленої програми у практичну діяльність соціально-психологічного працівника щодо подолання особистої тривожності та страхів у студентів 1-х курсів.

У розробці соціальної програми роботи з дітьми по подоланню особистої тривожності та страхів у студентів 1-х курсів, важливими стають положення, згідно яких у специфічній соціально-педагогічній допомозі особистості при наявності у неї тривожності та страхів є те, що програма орієнтована на розвиток особистості та підвищення ефективності діяльності людини.

Проведення формуючого експерименту підтвердило можливість певної корекції інтенсивності проявів особистої тривожності та страхів. Повторне соціально-психодіагностичне дослідження показало, що інтенсивність особистої страхів та тривожності у студентів, які відвідували корекційні заняття, достовірно знизилась. Це дозволяє говорити про те, що дослідженням було підтверджене припущення, згідно якого позитивні зміни в емоційних станах студента 1-го курсу, який має особистої тривожність та страхи, можуть бути досягнуті за умови забезпечення низки соціально-психолого-педагогічних, соціально-профілактичних і соціально-корекційних впливів 3

Питання педагогіки

урахуванням виду особистої тривожності та страхів, їх змістовного походження, внутрішніх та зовнішніх детермінант виникнення особистої тривожності та страхів.

Отже, впровадження комплексу соціально-корекційних програм щодо подолання особистої тривожності та страхів у студентів першого курсу виявило свою ефективність в даному дослідженні.

Попередження та подолання особистої тривожності та страхів є успішним через впровадження трьох напрямів роботи соціального працівника: із педагогами (соціально-корекційна програма щодо подолання особистих страхів повинна бути орієнтована на спільну роботу викладача та соціального педагога, одним із першочергових завдань соціального працівника є створення мотивації до включення у роботу саме вчителя), сім'єю (отримання інформації від батьків про

особливості розвитку дитини, зворотній зв'язок від батьків щодо ефективності проведеної соціально-корекційної роботи) та студентами (соціально-психо-корекційна програма має включати в себе низку етапів, кожен із яких обумовлений особливостями адаптації дитини до взаємодії з соціальним оточенням, а також тими труднощами, які відчувають діти в процесі навчання у ВНЗ).

Актуальними напрямами дослідження окресленої проблеми є досвід інтегрованого навчання студентів, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку у вищих навчальних закладах, що сприяє подолання соціальної ізоляваності таких людей; виховання дітей з девіантною та деліквентною поведінкою в умовах закладів соціальної реабілітації; поглиблене вивчення ролі значущого середовища дитини у виникненні та закріпленні особистих страхів та тривожності.

Літератур

1. Абашкіна Н.В. До питання про підготовку соціальних педагогів у Німеччині //Професійна підготовка педагогічних працівників: Науково-методичний збірник /За ред. О. А. Дубасенюк, Л. П. Пуховської. - Київ - Житомир: Житомир. держ. пед. у-т, 2000. – С. 24-28.
2. Архипова С. П., Майборода Г. Я. Підготовка соціальних педагогів у Черкаському державному університеті імені Богдана Хмельницького //Науково-методичний журнал. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. - №1, 2003. – 192 с.
3. Безпалько В.О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. - К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С.398.
4. Бочарова В. Г. Педагогика социальной работы. - М.: Аргус, 1994. – 208с.
5. Василенко О.М. Педагогічні умови реалізації функцій змісту шкільного компонента. – Х., 1996. – 106 с. – С. 14-28.
6. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика: курс лекций: Учебное пособие. 2-е издание стереотип. – М.: изд. Центр «Академия», 2000. – 440 с.
7. Віннікова Л. В. Система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 /Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. - Луганськ, 2003. - 20 с.
8. Гура О. І. Педагогічні умови формування професійних комунікативних якостей соціального педагога: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 /Харк. нац. у-т ім. Каразіна. – Харків, 2001. – 20 с.
9. Зверева І.Д. Соціальна педагогіка. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
10. Капська А. Й. Соціальна педагогіка: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
11. Кічук Н. В. Освіта у сучасному світі (порівняльний контекст): Навч. посіб. для студ. пед. спец. – Ізмаїл: ІДП, 2001. - 88 с.
12. Мархадаев Л.В. Методика и технология работы социального педагога. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 192 с.
13. Мацкевич Ю. Р. Підготовка соціальних педагогів до роботи з людьми похилого віку: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 /Луганський пед. у-т ім. Т. Г. Шевченка. – Луганськ, 2003. – 20 с.
14. Міщик Л. І. Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої професійної освіти: Монографія /Відп. ред. Л. Г. Коваль. – Запоріжжя: Промінь, 1997. – 370 с.
15. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М.: АСА-DEMIА, 1999. – 183 с.
16. Никитина Л.Е. Социальный педагог в школе. – М., 2003. – 146 с. – С. 24-25.
17. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. – М.:ТЦ «Сфера»,2001.- с.274.